

**Праблема выбару канчатка назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку
(на матэрыяле тэрміналагічнай лексікі)**

В.І. Уласевіч

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры
НАН Беларусі

Праблема выбару канчатка назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку застаецца складанай, нягледзячы на наяўнасць адпаведных правілаў, што рэгламентуюць выбар канчатка – *-а (-я)* або *-у (-ю)*. Асабліва актуальнай гэта праблема з'яўляецца ў адносінах да тэрміналагічнай лексікі.

Так, паводле “Граматыкі беларускай мовы”, “канчатак *-а (-я)* маюць назоўнікі, якія абазначаюць: ... г) навуковыя ці тэхнічныя тэрміны або канкрэтныя паняцці” [1, с. 72; гл. таксама: 2, с. 130]. Канчатак *-у (-ю)* маюць: “... 2. Рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць розныя рэчывы, масу, матэрыялы, хімічныя элементы і злучэнні, тканіны, некаторыя віды ежы, лякарствы і пад.” [1, с. 73]. У выніку выбар таго ці іншага канчатка можа залежыць “ад таго, разумеецца прадметнасць, абазначаная назоўнікам, як нейкае канкрэтнае паняцце з акрэсленай формай, памерам, як асобная адзінка ці як сукупнасць прадметаў, рэчаў, як выражэнне якасцей, уласцівасцей, дзеянняў, стану, як нейкае адцягненае паняцце” [1, с. 73]. Такім чынам, часта карыстальнік не можа аддаць перавагу пэўнаму канчатку без звароту да слоўніка. Тым не менш, нават канчаткі, пададзеныя ў слоўніках, не могуць разглядацца як зафіксаваныя раз і назаўсёды, паколькі моўная практыка ўносіць свае карэктывы.

Разгледзім на прыкладзе тэрміналагічнай лексікі некаторыя праблемныя моманты, якія выявіліся ў працэсе працы над лексікаграфічным выданнем “А або У: слоўнік-даведнік канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку” А.М. Сяргеевай, В.І. Уласевіч, Н.А. Чабатар (2014) [3].

Прааналізуем назоўнікі з другой састаўной часткай *-пласт* (надае назоўніку значэнне “ўтвораны з чаго-небудзь”¹).

З канчаткам *-у* ў родным склоне адзіночнага ліку ўжываюцца лексемы: *амінапласт, вініпласт, пенапласт, тэрмапласт, фармапласт, фенапласт, фільтрапласт, фталапласт, фтарапласт, хларапласт, шклапласт*; з канчаткам *-а*: *лейкапласт, металапласт, пратапласт, слюдапласт*.

Параўнаем значэнне гэтых лексем. Да першай групы адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць розныя віды пластмас. У родным склоне адзіночнага ліку гэтыя словы пішуцца паслядоўна з канчаткам *-у*: *пенапласт, тэрмапласт, фармапласт, фенапласт*. Выключэнне складае лексема *амінапласт* ‘пластмаса на аснове тэрмаактыўных сінтэтычных смол’, якая ў СБМ падаецца з канчаткам *-а*. Гэтая недакладнасць выпраўлена ў ГСН, дзе лексема зафіксавана з канчаткам *-у* (з гэтым жа канчаткам яна фіксуецца ў АУ і БРС).

Другая група назоўнікаў з часткай *-пласт* абазначае розныя віды матэрыялаў, пры гэтым з канчаткам *-у* ўжываюцца назоўнікі: *фільтрапласт* (‘нятканы хімічна ўстойлівы фільтруючы матэрыял з валокнаў поліэтылену або

¹ Значэнні назоўнікаў падаюцца паводле “Слоўніка іншамоўных слоў беларускай мовы” А. М. Булыкі (у 2 т.; Мінск, 1999), “Глумачальнага слоўніка беларускай мовы” (у 5 т., 6 кн.; Мінск, 1977–1984); пры неабходнасці выкарыстоўваюцца даныя інтэрнэт-рэсурсаў (<http://dic.academic.ru>, <http://ru.wikipedia.org/> і інш.).

поліпрапілену’), *шклапласт* (‘пластычны матэрыял, які складаецца з шкловалакністага напаўняльніка, змацаванага сінтэтычнай смалой, і вызначаецца трываласцю і лёгкасцю’); у той час як з канчаткам *-а* зафіксаваны назоўнікі: *металапласт* (‘матэрыял у выглядзе металічнага ліста з палімерным пакрыццём’), *слядапласт* (‘электраізаляцыйны матэрыял, які складаецца з некалькіх спрасаваных слаёў слядапаперы’); непаслядоўна то з канчаткам *-а*, то *-у* ўжываецца лексема *вініпласт* (‘тэрмастатычны матэрыял, аснову якога складае полівінілхларыд’) (*-а* ў СБМ; *-у* ў ГСН, АУ, БРС). Як бачна, усе пералічаныя назоўнікі адносяцца да рэчыўных, маюць падобную будову, а таму можна меркаваць пра магчымасць пашырэння канчатка *-у* на ўсю групу назоўнікаў.

Асобна трэба вылучыць лексему *фтарлапласт* ‘сінтэтычны палімер, які ўтрымлівае фтор’. Лексема *фтарлапласт* зафіксавана ў слоўніках з канчаткам *-у*, хаця родавая ў адносінах да яе лексема *палімер* у большасці слоўнікаў ужываецца з канчаткам *-а* (выключэнне БРС, дзе гэта слова мае канчатак *-у*). Пры гэтым, *палімеры* – гэта ‘арганічныя рэчывы, малекулы якіх складаюцца з вялікай колькасці простых малекулярных звенняў з рознай атамнай структурай’. Такім чынам, канчатак *-у* ў адносінах да лексемы *палімер* выглядае больш заканамерным. Дарэчы, калі ўзяць за аснову іншае тлумачэнне лексемы *фтарлапласт*, – напрыклад, у “Большом толковом словаре русского языка” [5] *фтарлапласты* ‘фторосодержащие пластические массы’, – аднясенне назоўніка да рэчыўных (і, адпаведна, ужыванне з канчаткам *-у*) ужо не выклікае сумнення.

Некалькі лексем з часткай *-пласт* адносяцца да батанічнай тэрміналогіі. Пры гэтым лексема *хларапласт* ‘зьяленае цельца ў пратаплазме расліннай клеткі, якое ўтрымлівае хларафіл’ ужываецца з канчаткам *-у*, а лексема *лейкапласт* ‘бясколернае дробнае ўтварэнне ў клетках раслін’ і

пратапласт ‘змесціва расліннай клеткі без цэлюозна-пекцінавай абалонкі’ зафіксаваны ў слоўніках з канчаткам *-а*. Аднак, як бачна з прыведзеных значэнняў, усе яны могуць быць аб’яднаныя ў адну групу і ўжывацца з адным канчаткам: *-а* (калі разглядаць іх як тэрміны) або *-у* (як рэчыўныя назоўнікі).

Асобнага разгляду патрабуюць назвы відаў лекавых прэпаратаў.

Відавныя назвы лекавых прэпаратаў паслядоўна ўжываюцца з канчаткам *-у*: *аспірыну*, *валідолу*, *пеніцыліну*, *стрэптацыду* і г.д. Праблемы выклікае напісанне канчаткаў родавых назваў. Так, лексемы *антыбіётых* ‘хімічнае рэчыва арганічнага паходжання, якое заглушае рост тых ці іншых бактэрый або знішчае іх’ і *транквілізатар* ‘лекавы прэпарат, які знімае нервовае ўзбуджэнне, пачуццё трывогі, страху’ ў СБМ зафіксаваны з канчаткам *-а*, у ГСН, АУ, БРС – з канчаткам *-у*. Думаецца, што гэтыя лексемы хаця і з’яўляюцца навуковымі тэрмінамі, па аналогіі з відавымі назвамі канкрэтных лекавых прэпаратаў павінны пісацца ў родным склоне з канчаткам *-у*. Дарэчы, лексема *вітамін* ‘1) арганічнае рэчыва, неабходнае для нармальнай жыццядзейнасці арганізма чалавека і жывёл; 2) медыцынскі прэпарат, які змяшчае такое рэчыва’ паслядоўна ўжываецца з канчаткам *-у*. Параўн. таксама: *антыдэпрэсант* (*-у* ў СБМ, ГСН, АУ), *псіхастымулятар*, *сульфаніламід* (*-у* ў ГСН, АУ; у СБМ лексемы не зафіксаваныя), *імунастымулятар* (*-а* ў СБМ, ГСН; *-у* ў АУ з паметай ‘рэчыва’; пры гэтым *стымулятар* – паслядоўна з канчаткам *-у* ў СБМ, ГСН, АУ).

Нельга не ўзгадаць у гэтай сувязі лексему *прэпарат*, канчатак роднага склону якой у розных слоўніках падаваўся непаслядоўна (то *-а*, то *-у*). У апошніх слоўніках гэты назоўнік зафіксаваны з двума канчаткамі *-а* і *-у*, выбар якіх залежыць ад рэалізацыі ў кантэксце таго ці іншага значэння: *прэпарата* (‘частка арганізма, падрыхтаванага для

452

даследавання) і *прэпарату* ('рэчыва'). З іншага боку, лексема *медыкамент* (*медыкаменты* 'лячэбныя сродкі, лякарствы') паслядоўна ўжываецца з канчаткам *-а*.

Разгледзім таксама групу складаных назоўнікаў з другой часткай *-фарбавальнік* і са значэннем 'від арганічнага фарбавальніку'. Сама лексема *фарбавальнік* 'рэчыва, якое выкарыстоўваецца для фарбавання' фіксуецца ў слоўніках неаднастайна: то з канчаткам *-у* (СБМ, ГСН, АУ), то з канчаткам *-а* (БРС).

Толькі лексема *нітрафарбавальнік* 'арганічны фарбавальнік; араматычнае злучэнне, якое ўтрымлівае адну або некалькі нітрагруп' паслядоўна фіксуецца слоўнікамі з канчаткам *-у* ў родным склоне. Лексемы *азафарбавальнік* 'арганічны фарбавальнік, у малекулах якога ўтрымліваецца адна аб некалькі азагруп' і *анілафарбавальнік* 'арганічнае злучэнне, якое ўтвараецца пры акісленні аніліну' зафіксаваны з канчаткамі *-а* (СБМ) і *-у* (ГСН, АУ). Лексема *парафарбавальнік* 'від азафарбавальніку' зафіксавана з канчаткам *-а* ў ГСН, АУ (СБМ лексема не фіксуецца). Як бачна, усе назоўнікі адносяцца да адной групы і павінны ўжывацца з адным канчаткам.

Прыкладзём яшчэ некалькі прыкладаў. Лексемы *абагачальнік* '1) рэчыва, састаў і пад., якія паляпшаюць якасць глебы, руды, мінералаў і пад.; 2) спецыяліст па абагачэнні выкапняў' і *аднаўляльнік* '1) асоба, якая праводзіць аднаўленчыя работы; 2) рэчыва, з дапамогай якога адбываецца рэакцыя аднаўлення' ў СБМ зафіксаваны з канчаткам *-а* (незалежна ад значэння). У ГСН і АУ зроблена размежаванне: *абагачальнік*, *аднаўляльнік* у значэнні 'рэчыва' маюць канчатак *-у*, у значэнні 'спецыяліст', 'асоба' – *-а*. Лексема *антыакісляльнік* 'рэчыва, якое запавольвае або папярэджвае акісленне чаго-небудзь' у СБМ зафіксавана з канчаткам *-а*, у ГСН, АУ – з канчаткам *-у* (параўн. *акісляльнік*

‘рэчыва, здольнае выклікаць акісленне’ паслядоўна ўжываецца з канчаткам -у).

У артыкуле разгледжаны толькі асобныя прыватныя праблемы, якія, тым не менш, патрабуюць свайго вырашэння. Хаця “ў сучаснай моўнай практыцы назіраецца тэндэнцыя да пашырэння канчатка -у (-ю) у формах роднага склону адзіночнага ліку назоўнікаў мужчынскага роду і замацаванне іх у якасці нарматыўных” [2, с. 135], уводзіць такія змены патрэбна праз нарматыўныя слоўнікі і граматыкі, а не “індывідуальна-партызанскім спосабам... Гэта павяло б толькі да шкоднага хаосу” [5, с. 3].

Літаратура

1. Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа; [Рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.

2. Кароткая граматыка беларускай мовы. У 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфалогія. Марфалогія / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 351 с.

3. Сяргеева, А. М. А або У: слоўнік-даведнік канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку / А. М. Сяргеева, В. І. Уласевіч, Н. А. Чабатар. – Мінск: Аверсэв, 2014. – 318 с.

4. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С. А. Кузнецов. – Санкт-Петербург: Норинт, 1998. – 1536 с.

5. Тарашкевіч, Б. А. Беларуская граматыка для школ / Б. А. Тарашкевіч. – Вільня, 1929 [Факсімільнае выданне. – Мінск: Народная асвета, 1991]. – 136 с.

Спіс скарачэнняў

АУ – Сяргеева, А. М. А або У: слоўнік-даведнік канчаткаў назоўнікаў мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага

ліку / А. М. Сяргеева, В. І. Уласевіч, Н. А. Чабатар. – Мінск: Аверсэв, 2014. – 318 с.;

БРС – Беларуска-рускі слоўнік. У 3 т. (Больш за 110 000 слоў). – 4-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2012;

ГСН – Граматычны слоўнік назоўніка / НАН Беларусі, Цэнтр даслед. беларус. культуры, мовы і літ., філ. “Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы”; уклад. Г. У. Арашонкава [і інш.]; навук. рэд. В. П. Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуск. навука, 2013. – 1245 с.;

СБМ – Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н. П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А. А. Лукашанец, В. П. Русак. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 916 с.